

*Mateusz Kubicki***NAUCZYCIELE ZAMORDOWANI W LESIE SZPĘGAWSKIM
1939–1940. PORTRET ZBIOROWY****TEACHERS MURDERED IN THE SZPĘGAWA FOREST 1939–1940.
GROUP PORTRAIT**

Streszczenie: Niemiecka okupacja Pomorza Gdańskiego obok wymiaru czysto terytorialnego wiązała się również z krwawym terrorem, który dotyczył jego mieszkańców. Na tym terenie przeprowadzono dwie wielkie akcje eksterminacyjne. Pierwsza opatrzona kryptonimem „Inteligencja” dotyczyła osób uznanych przez Niemców za zagrożenie dla ich panowania. Druga posiadająca oznaczenie „T-4” dotyczyła osób z zaburzeniami psychicznymi. W ramach obu mordowano ludność cywilną, a jednym z miejsc kaźni był Las Szpęgawski nieopodal Starogardu. Wśród grup zawodowych, które miały zostać przez Niemców eksterminowane byli też nauczyciele. Niniejszy artykuł jest próbą całościowej prezentacji zbiorowości pedagogów zabitych przez Niemców w Lesie Szpęgawskim. Składa się on z trzech części. W pierwszej obok prezentacji szerokiego ujęcia zbrodni przedstawiono pierwsze mordy na nauczycielach. Druga omawia przebieg tworzenia list proskrypcyjnych, aresztowań i późniejszych zabójstw w Lesie Szpęgawskim. Ostatnia obok bilansu strat przedstawia decyzje okupanta względem szkolnictwa i nauczycieli na okupowanym Pomorzu Gdańskim.

Słowa kluczowe: zbrodnia pomorska 1939, Akcja Inteligencja, straty wśród pedagogów, okupacja niemiecka na Pomorzu, Las Szpęgawski

Summary: The German occupation of Gdańsk Pomerania, apart from the purely territorial dimension, was also associated with a bloody terror that affected its inhabitants. Two great extermination operations were carried out in this area. The first one, codenamed „Intelligence”, concerned people considered by the Germans to constitute a threat to their rule. The second, referred to as „T-4”, affected people with mental disorders. As part of both operations, civilians were murdered, and one of the places of execution was the Szpęgawa Forest near Starogard. Teachers were also one of the professional groups that were to be exterminated by the Germans. This article is an attempt to present the group of educators killed by the Germans in the Szpęgawa Forest. It consists of three parts. In the first part, apart from the broad presentation of the crime, the first murders of teachers were discussed. The second part focuses on the process of creating proscription lists, arrests and subsequent killings in the Szpęgawa Forest. The last part, along with the balance of losses, shows the decisions of the occupying forces regarding education and teachers in Gdańsk Pomerania.

Key words: Pomeranian crime 1939, „Intelligence” operation, losses among teachers, German occupation in Pomerania, Szpęgawa Forest

Las Szpęgawski położony w odległości około 7 kilometrów od Starogardu Gdańskiego jest jednym z największych miejsc kaźni na Pomorzu Gdańskim. Tam w okresie od września 1939 r. do stycznia 1940 r. według powojennych statystyk Niemcy mieli zamordować od 5 do 7 tys. ludzi, w tym mieszkańców okolicznych miejscowości oraz osoby psychicznie i nerwowo chore przebywające lub relokowane do szpitala psychiatrycznego w Kocborowie nieopodal Starogardu. Ofiary te zostały zgła-

dzione w ramach dwóch wielkich niemieckich akcji eksterminacyjnych. Pierwsza z nich opatrzona kryptonimem „Inteligencja” wymierzona była w najwybitniejszych przedstawicieli narodu polskiego, którzy brali czynny udział w umacnianiu polskości na Pomorzu Gdańskim¹. Jej tłem był również aspekt ekonomiczny, który polegał na zaborze własności należącej do zamordowanych. Druga akcja mordowania dotyczyła chorych znajdujących się w pomorskich zakładach psychiatrycznych. Została ona przez Niemców opatrzona kryptonimem „T-4”. Razem osoby te obejmuje się pojęciem zbrodni pomorskiej ze względu na to, że były jej ofiarami². Aktualnie dzięki najnowszym badaniom udało się ustalić personalia ponad 2400 osób zamordowanych w Lesie Szpegawskim, jednak liczbę tę należy uznać za najmniejszą z możliwych³. Wśród nich znajduje się ponad setka pedagogów zabitych przez Niemców w pierwszych miesiącach okupacji.

Pierwszy mord na nauczycielach w powiecie starogardzkim nastąpił już 2 IX 1939 r. W Maleninie funkcjonariusze SS⁴ w asyście miejscowych Niemców aresztowali kierownika tutejszej szkoły Jana Trokę oraz towarzyszącego mu Józefa Kleinę. Świadkowie wskazali, że po załadowaniu na samochód zostali oni wywiezieni najpierw do Tczewa i osadzeni w miejscu internowania, w budynku dawnej szkoły rzemieślniczej, a następnie do Lasu Szpegawskiego i tam zamordowani strzałem w tył głowy z bliskiej odległości⁵. Istnieje prawdopodobieństwo, że podczas przetrzymywania w areszcie byli przez Niemców torturowani.

Nieliczne początkowo zbrodnie popełnione na pedagogach w pierwszych tygodniach okupacji stanowiły preludium do dalszych wydarzeń. Niemcy, chcąc ująć jak największą ich liczbę, początkowo wstrzymali się z aresztowaniami. Dzięki temu zyskali czas, w którym część z nauczycieli powołana do Wojska Polskiego lub uchodząca z Pomorza wróciła do powiatów starogardzkiego i tczewskiego. W pierwszym tygodniu paź-

¹ W ramach szeroko rozumianej „Inteligencji” Niemcy umieścili: księży katolickich, nauczycieli, działaczy, przemysłowców, kupców, urzędników, funkcjonariuszy wszelkich służb. Ze względu na szerokie pojmowanie tego pojęcia wpisywano do niego każdą osobę, która w rozumieniu okupanta w jakikolwiek sposób mogła przyczynić się do zaszkodzenia niemieckiemu władztwu na tych obszarach.

² Zob. *Zbrodnia Pomorska 1939*, pod red. T. S. Cerana, Warszawa 2018.

³ Zob. M. Kubicki, *Zbrodnia w Lesie Szpegawskim 1939–1940*, Gdańsk–Warszawa 2019; *Przewodnik. Szpegawsk miejsce niemieckich zbrodni na Pomorzu w 1939 roku*, oprac. M. Kubicki, P. Pliszka, Wejherowo 2019.

⁴ W aresztowaniu mogli brać udział funkcjonariusze SS stacjonujący w Starogardzie lub Skórczu. W mniejszych ośrodkach organizacja wówczas jeszcze nie istniała.

⁵ AIPN Gd, 39/10, cz. 1, Ankiety Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Gdańsku zebrane w latach 1968–1971. Województwo gdańskie, powiaty: Starogard Gdański, Sztum, Tczew, Wejherowo oraz miasto Chojnice. Egzekucje, k. 269–270; T. Kułakowski, *Gdyby Hitler zwyciężył...*, Warszawa 1959, s. 43.

dziennika 1939 r. okupacyjna administracja nakazała organizować specjalne zebrania nauczycieli. Działanie to było zwyczajnym podstępem, ponieważ pretekstem do ich organizacji była rzekoma chęć reaktywacji systemu szkolnego. Podczas trwania spotkań przedstawiciele niemieckiej administracji nakazali tworzenie list, na które wpisywali się nauczyciele, podając, gdzie aktualnie przebywają oraz w jakiej placówce pracowali w okresie poprzedzającym wybuch wojny⁶. W ten sposób stworzono przyszłe listy proskrypcyjne pomocne w ich wyłapywaniu.

Do pierwszych masowych aresztowań przedstawicieli omawianej grupy zawodowej doszło 12 X 1939 r.⁷ Na osobiste polecenie landrata Erwina Johsta⁸ rozpoczęto organizowanie obław⁹. Wykonawcami rozkazu stali się przedstawiciele mniejszości niemieckiej, którzy już wtedy wchodzili w skład tworzonych oddziałów Selbstschutz Westpreussen, paramilitarnej formacji teoretycznie powołanej do obrony interesów volksdeutsch, a w praktyce skierowanej do akcji masowego zabijania Polaków¹⁰. Wyposażeni w stworzone wcześniej listy proskrypcyjne, po-

⁶ Zdaniem Sylwii Grochowiny części z aresztowań nauczycieli dokonano już podczas trwania zaimprovizowanych zebrań (S. Grochowina, *Straty osobowe środowiska nauczycielskiego województwa pomorskiego*, [w:] *Wokół strat ludności pomorskiej w latach 1939–1945. Materiały z XVII sesji naukowej w Toruniu w dniu 21 listopada 2007 roku*, pod red. D. Kromp, K. Miczykowskiej, J. Szilinga, Toruń 2008, s. 97).

⁷ Według innych danych aresztowania nauczycieli rozpoczęto 13 X 1939 r. (OKŚZpNP Gd, Ds. 2/67, Zbrodnie hitlerowskie na terenie Starogardu Gdańskiego, Lagebericht von 13 X 1939 r., k. 89).

⁸ Erwin Johst był pierwszym okupacyjnym starostą powiatu starogardzkiego oraz Kreisleiterem (kierownikiem powiatowym) NSDAP. Po dokonaniu aktów przemocy seksualnej oraz zamordowaniu kobiet przetrzymywanych w Baszcie Gdańskiej w Starogardzie 11 XI 1939 r. został w dniu 30 XI 1939 r. odwołany z piastowanych stanowisk. Jego następcą był Walther Hillmann (OKŚZpNP Gd, Ds. 2/67, Sprawozdanie z wyników postępowania przygotowawczego w sprawie zabójstw dokonanych przez hitlerowców na terenie powiatu starogardzkiego w latach 1939–1945, k. 3; J. Sziling, *Lata okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, [w:] *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, t. 2, pod red. K. Jasińskiego, Warszawa–Poznań–Toruń 1980, s. 59; P. Szubarczyk, *Polityka „umacniania niemczyzny” na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej wcielonych do Rzeszy (1939–1945) i jej skutki w powiecie starogardzkim*, Rydwan. Roczniki Muzealne Muzeum Ziemi Kociewskiej w Starogardzie Gdańskim, 2009, nr 4, s. 81).

⁹ J. Milewski, *Kociewie w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1977, s. 76; P. Szubarczyk, *Niemiecka polityka narodowościowa na Pomorzu Gdańskim w okresie okupacji 1939–1945 i jej skutki na przykładzie powiatu starogardzkiego*, [w:] *Wyniszczyć – Wypędzić – Wynarodowić. Szkice do dziejów okupacji niemieckiej na Kaszubach i Kociewiu (1939–1945)*, pod red. G. Berendta, Gdańsk 2010, s. 151.

¹⁰ Zob. *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, pod red. I. Mazanowskiej, T. S. Cerana, Bydgoszcz–Gdańsk 2016; A. Witkowski, *Mordercy z Selbstschutzu*, Warszawa 1986; J. Skorzyński, *Selbstschutz – V kolumna*, Biuletyn Głównej Komisji Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, t. 10: 1958.

siadając bardzo dobrą znajomość topografii poszczególnych gmin, szybko dokonali ujęcia dużej grupy polskich nauczycieli. Powojenne szacunki określały ją na około 70 osób¹¹. W celu odizolowania od pozostałych osób Niemcy osadzili ich w specjalnym obozie dla „inteligencji”, który uruchomili na terenie tartaku w Skórczu zwanym „Wytwórnią”. Został on utworzony 3 X 1939 r., a funkcję komendanta przez cały okres jego istnienia, do końca października 1939 r., sprawował, pełniący równoległe urząd komisarycznego burmistrza Skórcza, Oskar Ulrich¹².

Warunki panujące w obozie, znajdującym się prawdopodobnie pod egidą Selbstschutzu, były bardzo ciężkie. Osadzeni w nim aresztanci nie mieli możliwości dbania o higienę, a wyżywienie było bardzo złe. Pozbawiono ich również rzeczy osobistych. Niemcy podzielili ich na cztery kategorie: 1. „Pomorzan”; 2. „Kongresowiaków”; 3. „fanatyków”, „podżegaczy i wrogów niemczyzny” oraz 4. członków polskich organizacji patriotycznych, głównie Polskiego Związku Zachodniego. O ile włączeni do pierwszej kategorii, stanowiąc niewielki procent grupy, mieli względne szanse na przeżycie, o tyle przedstawiciele drugiej mieli zostać osadzeni w więzieniach. W praktyce w większości również zostali zamordowani w Lesie Szpęgawskim. Odnośnie do nauczycieli przypisanych do grupy trzeciej i czwartej mieli oni zostać niezwłocznie zabici¹³. Dodatkowym elementem pobytu w „Wytwórni” było skierowanie osadzonych do prac przymusowych¹⁴. Świadcowie tak opisywali traktowanie nauczycieli: „W pierwszej połowie października 1939 r., mogło to być dnia 19 lub 14, stojąc w wejściu hotelu Vorbacha [Starogard], w którym rozpoczęłam właśnie pracować, zauważyłam grupę mężczyzn miejscowych pracują-

¹¹ Według innych danych Niemcy aresztowali wówczas 74 osoby (M. Wardzyńska, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce „Intelligenzaktion”*, Warszawa 2009, s. 148; Szpęgawsk, *Z martyrologii mieszkańców Kociewia*, pod red. M. Gregorka, M. Kozłowskiej, Gdynia 1959, s. 32; J. Milewski, *Szpęgawsk*, Tczew-Starogard Gdański 1989, s. 23; idem, *Szpęgawsk*, [w:] *Szpęgawskie memento*, pod red. R. Szwocha, Starogard Gdański 2001, s. 31).

¹² Oskar Ulrich pochodził z Wielbrandowa, gdzie w okresie przedwojennym posiadał gospodarstwo rolne. Równoległe został włączony do tworzenia w okolicach Skórcza najpierw struktur Selbstschutzu, a następnie, jako kierownik grupy miejscowej (Ortsgruppenleiter) NSDAP. Podlegała mu również miejscowa SA (OKŚZpNP Gd, Ds. 2/67, Sprawozdanie z wyników postępowania przygotowawczego w sprawie zabójstw dokonanych przez hitlerowców na terenie powiatu starogardzkiego w latach 1939-1945, k. 3; ibidem, Zbrodnie hitlerowskie na terenie Starogardu Gdańskiego i powiatu, k. 4; OKŚZpNP Gd, S. 79/12/Zn, Akta w sprawie zabójstwa Józefa Pakmura i bliżej nieustalonego mężczyzny narodowości żydowskiej o nazwisku Gelbfisch w dniu 15 IX 1939 r. w lesie koło miejscowości Skórcz, powiat Starogard Gdański przez funkcjonariuszy SA ze 128. Standarte SA ze Starogardu Gdańskiego przydzielonych jako Hilfspolizei do II Oddziału Żandarmerii w Skórczu, t. 1, k. 38).

¹³ S. Grochowina, op. cit., s. 97.

¹⁴ OKŚZpNP Gd, Akta Ł. I A, k. 16.

cych na rynku. Niektórzy z nich mieli naszyte numery na marynarkach na plecach i piersi, względnie zawieszane na sznurkach tabliczki tekturowe z numerkami. Gdy obserwowałam pracujących, a pracowali oni pod strażą policji i Selbstschutzu, wychodziło z hotelu dwóch policjantów. Jeden z nich wypowiedział do drugiego te słowa: «Biedni ludzie. Gdyby wiedzieli, że są już skazani, nie pracowaliby tak»¹⁵.

Około 19 X 1939 r. do więzienia w Starogardzie przewieziono nauczycieli osadzonych w Skórczu oraz w innych miejscach odosobnienia. W areszcie zostali oni najpierw pobieżnie zrewidowani przez niemiecką załogę obiektu, na czele której stał pełniący obowiązki naczelnika Johann Wilhelm Fast, a następnie umieszczeni w celach. Wtedy jeden z członków niemieckiej załogi miał powiedzieć, że nauczyciele: „razem z księżmi podburzali lud, a w dzieci wpajali nienawiść do Niemców”¹⁶. Z nieznanых przyczyn doszło do zwolnienia części z aresztowanych, a w obiekcie pozostawiono około 60 pedagogów¹⁷. Nocą załoga na czele z komendantem wraz z volksdeutschami tworzącymi Selbstschutz brała udział w libacji alkoholowej. Podczas jej trwania znęcano się nad osadzonymi, szczególnie okrutnie obchodząc się z nauczycielami. Podczas, jak nazywali ją Niemcy, „gimnastyki”, wszyscy aresztowani mieli powtarzać: „Wir sind als Polen geboren und wollen als Polen sterben”¹⁸.

Następnego dnia w godzinach rannych osadzeni zostali wypędzeni z cel przez Niemców na więzienny korytarz. Tam rozpoczęła się szczegółowa rewizja osobista. Poszukiwano głównie wartościowych przedmiotów, które pominięto w czasie przeszukania w poprzednim dniu. Konfiskowano niemal wszystko, włączając obrączki ślubne czy nawet w skrajnych przypadkach okulary¹⁹. Za pominięcie nawet najdrobniejszych rzeczy Niemcy od razu wystosowywali zarzut próby ukrycia, za co groziło pobicie do nieprzytomności. Krótco po tym, każdy z osadzonych musiał stawić się w więziennej kancelarii, gdzie wypytywano go o dane personalne oraz o ewentualnych krewnych zamieszkujących w Niemczech. Po południu nauczyciele zostali najpierw podzieleni na

¹⁵ AIPN GK, 196/220, NTN 220, Akta w sprawie z oskarżenia Alberta Forstera, t. 5, Zeznanie Elżbiety Więckiewicz z 2 V 1947 r., k. 295.

¹⁶ Dosłownie użyto zdania: „Die verfluchten Pfaffen und die Lehrer haben das Volk verhetzt” – „Przeklęci księża i nauczyciele podburzali lud przeciwko nam” (S. Goszczurny, *Mord w lesie Kociewskim*, Warszawa 1973, s. 93; AIPN GK, 196/220, NTN 220, Akta w sprawie oskarżenia Alberta Forstera, t. 5, Zeznanie Alfonsa Kuklinga, b.d.).

¹⁷ *Szpęgawsk...*, s. 32; J. Milewski, *Szpęgawsk...*, s. 23.

¹⁸ W tłumaczeniu na język polski: „Urodziliśmy się Polakami i jako Polacy chcemy umrzeć” (M. Podgóreczny, *Albert Forster. Gauleiter i oskarżony*, Gdańsk 1977, s. 298; *Szpęgawsk...*, s. 32; APG, 1646/165, *Martyrologia polska na terenie powiatu starogardzkiego*, Zeznanie Alfonsa Kuklinga, b.d., k. 58–59).

¹⁹ J. Milewski, *Kociewie w latach okupacji hitlerowskiej...*, s. 77.

trzy grupy, a następnie w półgodzinnych odstępach wywiezieni ciężarówkami do Lasu Szpęgawskiego²⁰.

Podczas transportu na miejsce kaźni więźniowie byli eskortowani przez funkcjonariuszy SS i Selbstschutzu, uzbrojonych w broń palną. Nauczycielom nie wolno było prowadzić rozmów, musieli klęczeć na podłodze ciężarówki z rękami założonymi na karku²¹. Po dotarciu na miejsce pierwszego transportu pedagogów składającego się z 22 osób Niemcy kazali się im rozebrać. Ich ubrania zostały im odebrane i odłożone na specjalną pryzmę. Później najlepsze i najcenniejsze rzeczy podzielili między siebie funkcjonariusze i przedstawiciele mniejszości niemieckiej biorący udział w rozstrzeliwaniach. Następnie aresztowani pod eskortą udali się w kierunku dołów śmierci, do których mieli wskoczyć i położyć się na wznak. Uzbrojeni funkcjonariusze SS i Selbstschutzu mordowali ich strzałem w tył głowy z bliskiej odległości. Do części z nich strzelano również z dalszej odległości. Tych, którzy nie zostali zamordowani pierwszym pociskiem, dobijano kolejnym lub wykorzystywano do tego celu kolby karabinów²². Po zakończeniu egzekucji ciała przysypywano cienką warstwą pisaku, a puste pojazdy wraz z eskortą ponownie wróciły do więzienia w Starogardzie po kolejnych aresztowanych. W ten sposób 20 X 1939 r. w Lesie Szpęgawskim Niemcy zamordowali prawdopodobnie 39 nauczycieli²³.

Do czasów dzisiejszych owiana tajemnicą pozostaje decyzja Niemców o cofnięciu ostatniego z transportów, liczącego 22 osoby, do więzienia w Starogardzie. Jeden z jego uczestników Polikarp Niklewski, w złożonym po wojnie, w ramach procesu Alberta Forstera, zeznaniu wskazał, że po dotarciu na miejsce stracenia w Lesie Szpęgawskim egzekucja

²⁰ AIPN Gd, 39/15, Ankiety Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Gdańsku zebrane w latach 1968–1971. Województwo gdańskie, powiaty: Kwidzyn, Lębork, Malbork, Nowy Dwór Gdański, Pruszcz Gdański, Puck, Starogard Gdański i miasto Sopot. Egzekucje, k. 852–853; M. Podgóreczny, op. cit., s. 298.

²¹ Według innych informacji nauczyciele byli przewożeni do Lasu Szpęgawskiego autobusem.

²² AIPN GK, 196/220, NTN 220, Akta w sprawie oskarżenia Alberta Forstera, t. 5, Zeznanie Alfonsa Kuklinga, b.d., k. 84.

²³ W grupie tej znajdowali się inspektor szkolny, 3 kierowników szkół (Klaniny, Wda, Zimne Zdroje) oraz 35 nauczycieli pochodzących z różnych miejscowości na Kociewiu. Obok wykonywania obowiązków natury zawodowej wielu z nich było członkami organizacji patriotycznych i zawodowych (PZZ, ZHP, ZNP) lub miało odznaczenia państwowe (AIPN Gd, 39/10, cz. 1, Ankiety Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Gdańsku zebrane w latach 1968–1971. Województwo gdańskie, powiaty: Starogard Gdański, Sztum, Tczew, Wejherowo oraz miasto Chojnice. Egzekucje, k. 33; M. Walczak, *Straty osobowe polskiego środowiska nauczycielskiego w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1984, s. 222–224, 236–238).

została przerwana przez przybycie gońca z rozkazem jej odwołania²⁴. Podobny przebieg wydarzeń zaprezentowała córka jednego z zamordowanych nauczycieli – Irena Dzikowska. Jej zdaniem na miejsce kaźni na motorze przybył niemiecki leśniczy, który dostarczył rozkaz przerwania egzekucji²⁵. Według innych przesłanek przyczyną odstąpienia od zamordowania pedagogów był wypadek ciężarówki, która wjechała do rowu i nie było możliwości jej wyciągnięcia. W ten sposób nie mogła dojechać na miejsce kaźni.

Dla większości z nauczycieli przywiezionych do Lasu Szpęgawskiego nie było ratunku, jednak zdarzały się sytuacje, w których nielicznym udało się uciec z życiem. W powojennych zeznaniach świadków zachowały się opisy dwóch metod ratunku. Pierwsza z nich wiązała się głównie z dobrą wolą Niemców, którzy znając daną osobę jeszcze sprzed wojny, darzyli ją sympatią czy szacunkiem. W ten sposób uratował swoje życie i trzech innych osób Józef Paszek. W momencie znajdowania się w dole śmierci krzyknął „Heil Hitler!”, co spowodowało, że nie został zamordowany. Informację o takiej możliwości ratunku przekazał mu jeden z Niemców darzący go przyjaźnią²⁶. Drugą metodą było wykorzystanie podstępów. Osobą, która w ten sposób uratowała swoje życie, był Alfons Kukling. W 1938 r. wyszedł on z inicjatywą prowadzenia kursu języka niemieckiego dla Polaków, którzy planowali wyjechać do pracy na Żuławy. Pomimo pozytywnej aprobaty władz szkolnych w powiecie odbyła się tylko jedna lekcja, jednak Kukling wykorzystał ten fakt. Stojąc w obliczu śmierci przywołał to wydarzenie wobec nadzorujących egzekucję SS-manów. W ten sposób został cofnięty z dołu śmierci do więzienia w Starogardzie²⁷. Według najnowszych ustaleń na miejscu dochodziło też do prób ucieczki. Nieudanej podjął się nauczyciel Leon Nowak, został jednak przez Niemców zastrzelony. Sukcesem zakończyły się ucieczki Wilhelma Wilczyńskiego i Pawła Raszeji, którzy później ukrywali się przed Niemcami²⁸.

Po zabójstwach dokonanych 20 X 1939 r. prowadzono akcję poszukiwania ukrywających się Polaków. Cały czas trwały też egzekucje w Lesie Szpęgawskim. W okresie od końca października 1939 r. do stycznia 1940 r. Niemcy zamordowali tam prawdopodobnie 65 nauczycieli z powiatów

²⁴ AIPN Gd, 39/10, cz. 1, Ankiety Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Gdańsku zebrane w latach 1968–1971. Województwo gdańskie, powiaty: Starogard Gdański, Sztum, Tczew, Wejherowo oraz miasto Chojnice. Egzekucje, k. 20.

²⁵ Relacja Ireny Dzikowskiej z 6 VI 2018 r. – w kolekcji autora.

²⁶ APG, 1646/165, *Martyrologia polska na terenie powiatu starogardzkiego*, k. 66–67.

²⁷ AIPN GK, 196/220, NTN 220, Akta w sprawie oskarżenia Alberta Forstera, t. 5, *Zeznanie Alfonsa Kuklinga*, b.d., k. 85.

²⁸ Rozmowa z Piotrem Pliszką z dnia 23 VI 2021 r.

tczewskiego i starogardzkiego. Według najnowszych ustaleń łącznie na terenie Lasu Szpęgawskiego wskutek terroru pierwszych miesięcy okupacji przypuszczalnie zginęło 104 pedagogów, w tym 96 mężczyzn i 8 kobiet²⁹. Odnosnie do 15 osób nie ma jednak całkowitej pewności, czy zginęły one właśnie tam. Przyczyna takiego stanu rzeczy wynika ze szczątkowości zachowanych materiałów oraz chaosu, który towarzyszył pierwszym miesiącom okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim.

Najbardziej dobitnie rolę nauczyciela w polskim, przedwojennym społeczeństwie określono w tajnym dokumencie wydanym przez Urząd Polityki Rasowej (Rassenpolitisches Amt) 25 XI 1939 r., a więc w momencie, kiedy Niemcy nadal mordowali przedstawicieli polskiej elity³⁰. Możemy w nim przeczytać: „Ponieważ polski nauczyciel, a po części jeszcze bardziej polska nauczycielka, są wybitnymi krzewicielami polskiego szowinizmu, z czym politycznie należy się bardzo poważnie liczyć, więc nie będzie ich można pozostawić w służbie szkolnej [...]. Polskie nauczycielki należy od razu bezwzględnie wyłączyć z nauczania, ponieważ posiadają nierównie większy wpływ na polityczne wychowanie dziecka niż nauczyciel”³¹. Jak wynika z powyższego po zakończeniu masowych mordów na wyselekcjonowanych przedstawicielach prezentowanej grupy społecznej, resztę pozostałą przy życiu planowano wyłączyć z życia zawodowego, co niewątpliwie należy uznać za skrajną formę szykan i represji. W ten sposób zostali zmuszeni do bycia bezrobotnymi lub zatrudniania się w innej formie, często do wykonywania najprostszych prac fizycznych. Po wprowadzeniu DVL ich sytuacja uległa nieznacznej poprawie³². W dalszym toku okupacji większość szkół została początkowo zamknięta. Później część z nich przekształcono w placówki z niemieckim językiem i programem nauczania³³. Polskich nauczycieli zamordowanych i „usuniętych ze służby szkolnej” zastąpili pedagodzy pochodzący z terenów III Rzeszy.

Zbrodnie popełnione na terenie Lasu Szpęgawskiego należy uznać za jedno z najstraszliwszych wydarzeń, które dotknęły mieszkańców

²⁹ Według najnowszych ustaleń Piotra Pliszki zajmującego się badaniem losu nauczycieli zamordowanych w Lesie Szpęgawskim, współpracującego z autorem niniejszego tekstu, liczba ta wynosi 103 (M. Kubicki, op. cit., s. 149; Rozmowa z Piotrem Pliszką z 23 VI 2021 r.).

³⁰ S. Grochowina, op. cit., s. 96; W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979, s. 32.

³¹ *Program narodowościowy Rassenpolitischen-Amtu z 1939 roku na ziemiach polskich*, Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, t. 6: 1948, s. 167.

³² M. Walczak, *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską 1939–1945*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987, s. 45.

³³ A. Kilian, *Położenie publiczno-prawne ludności Pomorza Gdańskiego w okresie okupacji wojskowej (1 IX 1939–25 X 1939)*, Stutthof. Zeszyty Muzeum, 1982, nr 4, s. 66.

Kociewia. Ginęli oni, ponieważ w myśl niemieckich wytycznych mogli przyczynić się do umocnienia jedności i woli oporu względem okupanta lub tak jak w przypadku osób chorych nie wpisywali się w promowane w ówczesnych Niemczech teorie mówiące o „eliminacji życia niewartego życia” („Vernichtung lebensunwerten Lebens”)³⁴. Zabójstwa dokonane na pomorskich nauczycielach w pierwszych miesiącach okupacji oraz późniejsze działania o charakterze dyskryminacyjnym wpisywały się w rozumianą na nowo politykę germanizacyjną, cechującą się niezwykłą opresyjnością względem polskiej ludności cywilnej. Nauczyciele mogący być czynnikiem podtrzymującym wolę oporu, a poprzez swoje szerokie działania prospołeczne wpływający na miejscową ludność stali się naturalnym celem Niemców. Innym aspektem była sama nauka języka polskiego, który obok silnej pozycji Kościoła katolickiego stanowił podstawowy filar przetrwania polskości, przyczyniając się do klęski wcześniejszych prób germanizacji Pomorza Gdańskiego doby Prus i Cesarstwa Niemieckiego. Zamordowana na początku drugiej wojny światowej w Lesie Szpęgawskim ponad setka pedagogów stanowi najlepszy dowód opresyjnej działalności Niemców względem ludności na okupowanych obszarach.

Bibliografia

- Grochowina S., *Straty osobowe środowiska nauczycielskiego województwa pomorskiego*, [w:] *Wokół strat ludności pomorskiej w latach 1939–1945. Materiały z XVII sesji naukowej w Toruniu w dniu 21 listopada 2007 roku*, pod red. D. Kromp, K. Miczykowskiej, J. Szilinga, Toruń 2008, s. 91–103.
- Jastrzębski W., Sziling J., *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979.
- Kilian A., *Położenie publiczno-prawne ludności Pomorza Gdańskiego w okresie okupacji wojskowej (1 IX 1939–25 X 1939)*, Stutthof. Zeszyty Muzeum, 1982, nr 4, s. 66.
- Kubicki M., *Zbrodnie w Lesie Szpęgawskim 1939–1940*, Gdańsk–Warszawa 2019.
- Kuśkowski T., *Gdyby Hitler zwyciężył...*, Warszawa 1959.
- Milewski J., *Kociewie w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1977.
- Milewski J., *Szpęgawsk*, Tczew–Starogard Gdański 1989.
- Milewski J., *Szpęgawsk*, [w:] *Szpęgawskie memento*, pod red. R. Szwocha, Starogard Gdański 2001, s. 25–39.
- Podgóreczny M., *Albert Forster. Gauleiter i oskarżony*, Gdańsk 1977.
- Przewodnik. Szpęgawsk miejsce niemieckich zbrodni na Pomorzu w 1939 roku*, oprac. M. Kubicki, P. Pliszka, Wejherowo 2019.

³⁴ Por. K. Binding, A. Hoche, *Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens*, (1920).

- Skorzyński J., *Selbstschutz – V kolumna*, Biuletyn Głównej Komisji Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, t. 10: 1958.
- Sziling J., *Lata okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, [w:] *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, t. 2, pod red. K. Jasińskiego, Warszawa–Poznań–Toruń 1980, s. 57–72.
- Szpegawsk. *Z martyrologii mieszkańców Kociewia*, pod red. M. Gregorka, M. Kozłowskiej, Gdynia 1959.
- Szubarczyk P., *Niemiecka polityka narodowościowa na Pomorzu Gdańskim w okresie okupacji 1939–1945 i jej skutki na przykładzie powiatu starogardzkiego*, [w:] *Wyniszczyć – Wypędzić – Wynarodowić. Szkice do dziejów okupacji niemieckiej na Kaszubach i Kociewiu (1939–1945)*, pod red. G. Berendta, Gdańsk 2010, s. 138–163.
- Szubarczyk P., *Polityka „umacniania niemczyzny” na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej wcielonych do Rzeszy (1939–1945) i jej skutki w powiecie starogardzkim*, Rydwan. Roczniki Muzealne Muzeum Ziemi Kociewskiej w Starogardzie Gdańskim, 2009, nr 4, s. 73–111.
- Walczak M., *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską 1939–1945*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987.
- Walczak M., *Straty osobowe polskiego środowiska nauczycielskiego w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1984.
- Wardzyńska M., *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce „Intelligenzaktion”*, Warszawa 2009.
- Witkowski A., *Mordercy z Selbstschutzu*, Warszawa 1986.
- Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, red. I. Mazanowska, T. S. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016.
- Zbrodnia Pomorska 1939*, pod red. T. S. Cerana, Warszawa 2018.

Zbiory archiwalne

- AIPN Gd, 39/10, cz. 1, Ankiety Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Gdańsku zebrane w latach 1968–1971. Województwo gdańskie, powiaty: Starogard Gdański, Sztum, Tczew, Wejherowo oraz miasto Chojnice. Egzekucje.
- OKŚZpNP Gd (Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku), Ds. 2/67, Zbrodnie hitlerowskie na terenie Starogardu Gdańskiego, Lagebericht von 13 X 1939 r.